

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Миряна Янакиева

за дисертационния труд на Александър Феодоров,
представен за придобиване на образователната и научна степен „доктор“

ТЕМА на труда: ПРАГМАТИЗЪМ И ЛИТЕРАТУРА. НАВИК, НОРМА, МЕТАФОРА

Представеното от Александър Феодоров дисертационно изследване е структурирано в увод, две части и заключение. Обемът е от 238 стр., а библиографията съдържа 110 заглавия – 34 на български и 76 на английски език. Трудът прави впечатление най-напред с това, че е напълно в крак със съвременното състояние и търсения на хуманитарното знание, тъй като вижда границите между отделните области на това знание не като строги и непреодолимо фиксирани, а като гъвкави и подвижни, позволяващи свободното прехождане на различни области от една в друга и обогатяващото взаимодействие между техните подходи.

Основен обект и концептуална рамка на изследването е прагматизмът на американския философ Чарлс Пърс и неговата теория за знака, върху която, по думите на дисертанта, „се основава съвременното развитие на семиотиката като принадлежаща на епохата на постмодерността, за разлика от семиологията като кулминация на модерността“ (с. 140). Отличаващ се с безупречна логическа последователност и сериозно познаване на научната и мисловна област, в която се полага, дисертационният труд постоянства в извличането и систематизирането на доказателства за близостта между идеи на Пърс и постмодерната епистемология.

Замисълът на Александър Феодоров е да представи свой прочит на философския проект на Чарлс Пърс и да докаже високия потенциал на ключови за този проект концепции и понятия да бъдат „работещи“ в контекста на съвременното виждане за литературата, мислена преди всичко през нейното взаимоотношение с извънлитературното¹: „Целта ни в настоящото изследване е да докажем твърдението, че

¹ Терминът „извънлитературно“ беше предложен преди няколко години от проф. Младенов, научен ръководител на докторанта. Под същото заглавие излезе научен сборник с много сериозно международно участие.

прагматизмът може да се прилага като цялостен изследователски подход в разнообразни области на познанието, включително и в литературните теории“ (стр. 8).

Ето защо един от основните въпроси на дисертацията се отнася до литературата като вид познание. От това се обуславя задълбочено и аналитично проведенният исторически преглед, направен от автора с цел да бъде открито мястото на Пърсовата семиотика и епистемология в пост-кантианската история на идеите за познанието. В този, да го наречем, диахронен план от съдържанието на своята дисертация той навлиза със следното вярно и точно формулирано наблюдение: „Философията на XX и XXI век се характеризира със стремеж за преодоляване на картезианския дуализъм и поставянето на мисловните фундаменти на постмодерността, които преминават отвъд онтологическата пропаст между тяло и разум“ (с. 2).

Както предварително указва заглавието на дисертационния труд, разгърнатата в него аргументация на тезата за приложимостта на прагматизма към сферата на литературните изследвания се опира преди всичко – в синхрон с пърсианската триадичност – на обстоен и внимателен анализ на три ключови понятия във философията на Пърс: *навик, норма, метафора*. Изведени са специфичните значения, които изброените понятия получават в контекста именно на тази философия. Навикът е осмислен през отношението му спрямо понятиятната двойка вяра-съмнение. Нормата е разгледана в проявлението ѝ на „хоризонт, спрямо който навиките се формират и осъществяват“. Отправна точка в теоретизациите върху метафората, на която е отредена първостепенна роля с оглед на търсената в дисертационния труд връзка между прагматизъм и литература, е дефинирането ѝ като „пренос и трансформация на значения, които съдържат едновременно елементи на устойчивост и на новост“.

Тъй като смятам избора на тези три понятия, възприети в тяхната взаимосвързаност, за особено решаващ за успешната реализация на дисертационния замисъл, в следващите редове ще се спра накратко на някои от акцентите в тяхното тълкуване, предложено от автора. По отношение на понятието навик такъв акцент е разграничаването на пърсианското разбиране за навика от това, което дава една чисто психологическа трактовка. Научно издържан е изборният от Александър Феодоров подход да открие новото и специфичното в пърсианското схващане на понятието на фона на обстоен и задълбочен исторически преглед на основни философски концепции за навика от Платон и Аристотел през Тома Аквински и Дънс Скот до представителите на британския емпирицизъм и до тези на емпиричната психология (Ал. Бейн, У. Джеймс). Дисертантът изтъква, че за Пърс „навикът е елемент в организацията на всеки

феномен във вселената и приравняването му само до психологическо състояние е неприемливо“ (с. 32). Без да е неоснователно, психологическото разбиране за навика започва да стои твърде ограничаващо, когато се осъзнае, че, доколкото формирането на навици присъства във всичко, което ни заобикаля, навикът е не просто начин за приспособяване на индивида към дадена среда или обстоятелства, а своего рода еволюционен принцип, чието приемане не би могло да има за резултат друго, освен „категоричното отхвърляне на всяка форма на детерминизъм и абсолютизъм. Причината за това е очевидното присъствие на елемент на спонтанност в областта на менталното. Този елемент има способността да поражда новост и разнообразие, от което следва, че всеки процес съдържа в себе си възможност за грешка, разбирана като отклонение от установените правила или следваната норма“ (с. 32).

Отношението между навик и норма – второто понятие от триадата, поставена в центъра на изследването – е обяснено по следния начин: „навикът привежда в единство многообразните феномени във вселената, като действието му следва осъществяването на някаква цел или „норма“. Навикът и нормата са дефинирани посредством Пърсовите категории Първичност, Вторичност и Третичност. Тъй като двете понятия се разглеждат в дисертацията преди всичко в плана на теорията на познанието, а континуумът на познанието, както посочва Александър Феодоров, е образуван от елементите съмнение-изследване-вярване, то извършеният анализ го е довел до следното съществено обобщение: „Неопределеността на съмнението попада в категорията Първичност, докато относителната определеност на крайния ефект на вярването приравняваме до норма и следователно Вторичност. Навикът е елементът на Третичност, който опосредства двете крайности и трансформира единия полюс в другия“ (с. 115).

Достигнал до този извод, дисертантът се насочва към третия елемент от посочената в заглавието на неговия труд триада – метафората, за да определи мястото, която тя заема спрямо първите два. На това е посветена втората част на труда „Прагматизъм и литература. Играта на нарастващите значения“, в която изследователското търсене се насочва от въпросите „Как познаваме литературата чрез прагматизма и семиотиката?“ и „Как познаваме света прагматистки чрез литературата?“ И тук, както на други места в изследването, споменати по-горе, направеният аналитичен преглед на идеи и концепции от различни етапи от развитието на науката за знаците, не само свидетелства за сериозно познаване на изследваната материя в исторически план, но и осигурява нужната научна обосновааност и убедителност на направените изводи. Изложението включва анализ на основните разлики между Сосюровата семиология и

семиотичната доктрина на Пърс. Сосюрианската линия е проследена през имена като Роман Якобсон, Ролан Барт, Клод Леви-Строс. Семиотичните течения през XX век са съпоставени най-вече с оглед на присъщите за всяко от тях схващания за епистомологическите аспекти на семиозиса. Специално внимание е отделено на съпоставката между идеите на Пърс и тези на теоретици като Юрий Лотман и Томас Сибиък. Подчертана е по-голямата близост на Лотман до линията на Пърс, отколкото до тази на Сосюр. Посочена е ролята на имена като Уилям Ду Бойс и Джон Дюи за разработването на прагматистки подходи към изследванията на изкуството. Тук бих искала да изтъкна и личната си удовлетвореност от критичния начин, по който е прочетена нашумялата „неопрагматистка“ статия „Срещу теорията“ (1982) на Стивън Неп и Уолтър Бен Майкълс.

Друг момент, който държа да посоча като едно от редицата съществени постижения на дисертанта в тази част от неговата разработка, е изводът, до които той достига при съпоставката между двоичния (според Сосюр) и троичния (според Пърс) модел на знака, като посочва как именно вторият от тези модели дава възможност за излизане от „затвора на езика“, реабилитира реалността и познаваемостта на извънезиковия свят.

Литературата като езикова област, в която проблемите и свойствата на човешкото познание се проявяват по специфичен начин, застава в центъра на изследователското внимание в пета глава на втора част. Нейното заглавие „Играта на познание“ перифразира Пърсовата концепция за „играта на вдъхновение“. Тук, съгласно споделеното в дисертацията разбиране за самото познание, като същностни негови свойства изпъкват неговата „погрешимост“ и „незавършеност“, които обуславят значимостта и продуктивността на формулирания от Пърс познавателен метод на абдукцията, който, както подчертава Александър Феодоров, се опира на „инстинктивната способност на интелекта на проследява логическата връзка от ефекта към причината“. (Описание на това как работи методът на абдукцията е дадено например на стр. 161.)

По-нататъшният ход на анализа в разглежданата глава от дисертацията е подчинен на стремежа да се отговори на въпроса за общото начало на различните форми на познание. (Тук е мястото да вметна, че умението на Феодоров да формулира точните въпроси на точното място и в правилния контекст е една от безспорно стойностните черти на неговото научно мислене, която се проявява в настоящия труд.) Оценявам като много основателна и находчива идеята това „общо начало“ да се потърси

в сферата на играта. В разгръщането на тази идея авторът на дисертацията се опира на изследванията на Пърс върху Шилеровата теория за трите импулса на разума. Тук не бих искала да пропусна важния извод, до който той достига при разглеждането на тази теория, а именно, че чрез нея се преодолява Кантовият дуализъм феномен-ноумен. Изводът е и графично представен във Фигура 7 „Дуализмът на Кант срещу триадичността у Шилер и Пърс“ (стр. 164). Дисертантът изтъква също така, че същностните според Пърс характеристики на играта, каквито са свободата и спонтанността, позволяват на разума да надскочи границите на опита – идея, прекрасно илюстрирана с много находчиво намерен литературен пример – романа на Херман Хесе „Игра на стъклени перли“.

Като се опира на идеите на Пърс за „играта на вдъхновение“ и за материята като „изтощен разум“, Феодоров развива своето виждане за литературата като познание-моделиране на света. Ще дам пример с пасаж, посветен на текста на Пърс „Един пренебрегван аргумент за реалността на Бог“, по-конкретно на цитата от този текст, който гласи: „Хипотезата за Бог е по-особена в това, че допуска реалността на безкрайно немислим обект“. Ето собственото тълкуване на Александър Феодоров, което той разгръща на базата на този цитат: „...чрез силата на вдъхновението дори реалността на Бог се превръща в обект на разсъждение, което би могло да предизвика у играещия реален ефект, изразен в промяна на поведението чрез установяване на вярване в нещо изцяло хипотетично: тази нова вяра действа като навик на поведение.

Ако оставим мисълта ни да се разгърне, ще изведем сходни твърдения относно въздействащата сила на литературата. Не поражда ли фикционалното вярвания и навици, които биха могли да се „изтощят“ и да се превърнат в норми за това що е красиво, правилно и истинно?“ (с. 172). Истинността, съдържаща се в това реторично питане едва ли би могла да бъде оборена. Литературата ни пренася в хипотетични светове, както твърди авторът на друго място в своя труд, и в това е една от ключовите специфики на вида познание, който получаваме чрез нея. Казвайки това, си мисля, че не липсват основания в бъдещата си работа по подготовката на този труд за издаване като книга, което горещо препоръчвам, Александър Феодоров да подходи към виждането за литературата, представено в дисертацията, и през призмата на теорията за възможните светове у автори като Любомир Долежел, Томас Павел и др. Това дори не е препоръка, а само предложение.

Със съзнанието, че по неизбежност пропускам да отразя в настоящата рецензия редица важни моменти от това богато на познания и идеи изследване, в следващите

редове ще се насоча към четвърта глава на втора част. Тя е озаглавена „Превъплъщенията на метафората“ и именно в нея е разгърната пространна теоретизация върху третия елемент от водещата триада – метафората, за да се намери нейното място и функция спрямо останалите два – навика и нормата, и да се осветли ролята ѝ във връзката между прагматизма и литературата. И тук проследяването на историята на понятието, чието начало възхожда към времето на Аристотел, осигурява солидната научна основа на тази теоретизация. За да изясни сложното и противоречиво отношение между метафора и познание, метафора и истина, Александър Феодоров се спира на възгледите на философи като Джон Лок, Томас Хобс, Джон Стюарт Мил, Хегел, Ницше, Унамуно, Хосе Ортега-и-Гасет. Следващата му крачка, определена от самия него като предизвикателство (с. 23 от Автореферата), е да изведе теория на метафората от съчиненията на Пърс и да я дефинира посредством неговите категории Първичност, Вторичност и Третичност. Той анализира отнасящи се до този въпрос идеи на различни учени (Дъгълс Андерсън, Флойд Мерел, Иван Младенов), за да достигне до избистрянето на своята основна теза, че метафората е аспект от непрекъснатия семиозис, „който се поражда от потенциалността на Първичността, преминава под въздействието на навика през символизацията на Третичността, за да достигне фаза на изтощено значение и да се превърне в нормата на Вторичността“. В дисертацията етапите на този процес са внимателно и прецизно проследени и описани, а достигнатите изводи са трудно оборими. Визуалното им представяне във *Фигура 8. Еволюция на метафората* (с. 204) ясно и убедително онагледява резултатите от внимателния и компетентен анализ на една наистина много сложна материя. Защитеното в труда виждане за метафората като „игра на нарастващи значения“ идва в подкрепа на тезата за нейната способност да играе опосредстваща роля във взаимодействието и взаимните трансформации между Първичност, Вторичност и Третичност. Изработената от дисертанта концепция прояснява не само природата и начините на функциониране на метафората в процеса на познанието като непрекъснат семиозис, но и на свързани с нея други видове знаци, каквито са иконичният знак и символът: „Всеки символ (Третичност) е породен от чист иконичен знак (Първичност) и носи спомена (Вторичност) за метафоричния си произход“ (с. 205).

Как набелязаният по-горе теоретичен модел на метафората, извлечен от трудовете на Пърс, се отнася към литературата? Отговор на този въпрос е предложен на не едно място в дисертацията. Примерът, който ще посоча, е от последната част на главата „Превъплъщенията на метафората“ – „Извън- и -литературното“. Тук

литературата е определена като „знак в процес на нарастване“ и като „игра на метафори“, в която „се преплитат следването на правила и склонността към нарушаването им“, актуализират се „определени норми, носещи следа от метафоричния си произход, и същевременно се разкрива стремеж към отласкване от тях чрез въвеждане на нови метафори, които биха могли след време отново да се самоорганизируют в системи от правила“ (с. 206).

Благодарение на едно много ценно качество на научното мислене, проявено от Александър Феодоров в настоящата дисертация, а именно способността за самонаблюдение и склонността към проблематизиране на всеки извод, достигнат в хода на изследователската работа, той не закъснява да огласи въпросите, които пораждаат цитираните по-горе твърдения относно литературата: „Ако метафората се характеризира със съзидателност, какво прави новороденото значение разбираемо? И на второ място, на какво е знак литературата?“ И ако това, на което литературата е знак, следва да се назове „извънлитературно“, как по-точно да бъде разбрано това „извънлитературно“? Тук авторът на дисертацията не се задоволява с отговор като „всичко, което не принадлежи на литературата, е извънлитературно“, а обосновава функционалността на понятието с предоставената от него възможност да се мисли динамиката на отношенията между областите „във“ и „извън“. Ето и един от най-важните според мен изводи, до които го довежда размисълът над тези въпроси: „да разглеждаме „извънлитературното“ като етап на мисълта, преди да се развие в познание, преди изграждащите го „клетки“ да се диференцират“ (с. 207).

Както подобава на научен труд, чиято главна цел е да провери приложимостта на определен философски модел на концептуализиране към областта на литературните изследвания, Александър Феодоров е потърсил и конкретни литературни примери, с които да уплътни теоретичното си построение. По-горе споменах за находката му да се насочи към романа на Херман Хесе „Игра на стъклени перли“. Плодотворна е и идеята да прочете през призмата на въпросния модел разказа на Борхес „Градината с разклоняващите се пътеки“ и Уитмановата „Песен за мен самия“. Несъмнено, винаги може да се претендира, че делът на конкретния литературен анализ, прилагащ в потънки детайли модела, разработен в теоретичния план на изследването, би могъл да се разшири, и аз самата изказах подобно пожелание по време на вътрешната защита, но в същото време държа да заявя съвсем ясно, че и в сегашния си вид трудът на Александър Феодоров е безупречен в своята аргументация.

Приближавайки се към края на настоящата рецензия, бих искала да изброя някои от най-очевидните достойнства на научното мислене и език на тази работа. Пределна яснота на замисъла, стройна логика на изложението, високо умение за систематизиране. Последното личи и в изключително добре направените фигури и таблици (тук е мястото да подчертая, че за първи път е представено на български език бб-класовото делене на знаците у Пърс). Изказът е точен и ясен и на много места в текста се усеща неподправено вдъхновение.

Авторефератът напълно вярно представя съдържанието и постиженията на дисертацията.

Убедено и с радост ще гласувам на Александър Феодоров да бъде присъдена научната и образователна степен „доктор“, което се надявам да сторят и останалите членове на Научното жури.

24. 02. 2017

Доц. д-р Миряна Янакиева

Мотото от Уитман